

УДК 820:82.035:92

Б 66

Тетяна БИТВИН

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕОНІМІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ БІБЛІЇ ХІХ – ХХ століть

Стаття присвячена семантичному аналізу Божих імен в українських перекладах Біблії ХІХ – ХХ століть (П. Морачевського, П. Куліша–І. Пулюя–І. Нечуя-Левицького, І. Огієнка, І. Хоменка, Р. Турконяка). Розглянуто варіантні Божі імена: Син Людський (Чоловічий), Отець (Батько), Цар Юдейський (Цар Жидівський) в діахронному аспекті, простежено їхні значення на основі лексикографічних джерел упродовж різних етапів функціонування української мови (з ХІ до ХХІ ст.).

Ключові слова: теонім, Біблія, діахронія, варіантність, переклад.

Постановка проблеми. Мовознавство останніх десятиріч усе частіше повертається до витоків духовності, різноаспектно досліджуючи сакральну сферу, у якій відображено мовно-ментальні та культурно-духовні процеси людства загалом та окремого етносу зокрема. Визначальне місце в дослідженнях релігійного стилю належить Біблії. Історичний, лінгвофілософський аспекти перекладів Святого Письма українською мовою вивчали М. Жукалюк, В. Німчук, Д. Степовик, М. Тимошик, Н. Бабич. Семантичні особливості перекладів книг Святого Письма досліджували О. Горбач, М. Лесюк, А. Ковтун, Т. Мороз, П. Мацьків. Образні засоби текстів Біблії та релігійного стилю української мови аналізували Л. Шевченко, М. Лесюк, С. Лук'яничук, Н. Гуйванюк, Ю. Попойлик, Ю. Штибель. Фраземіку Біблії розглянуто в працях В. Волочая, М. Демського, О. Демської, Н. Сологуб, Л. Ткач.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день відомо лише декілька перекладів Святого Письма українською літературною мовою. Серед них повні переклади О. Лободовського, П. Морачевського, П. Куліша–І. Пулюя–І. Нечуя-Левицького, І. Огієнка, І. Хоменка, Р. Турконяка та неповний переклад М. Шашкевича. Згадані переклади стали предметом зацікавлень українських мовознавців різних епох: П. Житецького, М. Комарова, О. Горбача, В. Німчука, А. Стародуба, С. Головащенко, Т. Мороз, А.М. Трембіцького та А.А. Трембіцького, Г. Наконечної, О. Дзери. На особливу увагу заслуговують праці І. Огієнка [5; 8; 9; 10], у яких з'ясовано вимову біблійних імен, ритмічність мови Святого Письма, схарактеризовано семантичні особливості (неточності) в перекладах Святого Письма, розкрито роль Біблії для вивчення

літературної мови тощо. У дослідженнях О. Дзери подано історичний огляд українських перекладів Біблії, починаючи від Переяславського Євангелія і до перекладів ХХІ ст. Окреслено відмінність підходів до перекладу і проблему їхньої різночасової рецепції. Водночас зазначено, що «Біблія як центральний текст європейської культури фактично не має загальнодоступного оригіналу, і саме її національні переклади визначають особливості біблійних мовних картин світу, які відповідно зумовлюють своєрідність авторських інтерпретацій» [3, 214]. Т. Мороз з'ясовує семантико-стилістичні особливості лексики перекладів книг Святого Письма, виконаних П. Кулішем та І. Пулюєм, у контексті формування та розвитку української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., у взаємозв'язку з нормотвірними настановами перекладачів та їхньою орієнтацією на дві форми історичного існування української мови – народнорозмовну та писемно-книжкову, а також у зіставленні з нормами сучасної української літературної мови [7].

Мета статті – здійснити семантичний аналіз Божих імен в українських перекладах Біблії ХІХ – ХХ століть (П. Морачевського, П. Куліша–І. Пулюя–І. Нечуя-Левицького, І. Огієнка, І. Хоменка, Р. Турконяка), їхню вербально-образну репрезентацію, що передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати функціональні та стилістичні особливості теонімів, розглянути їхню варіантність у діахронії.

Виклад основного матеріалу. Лише в кінці ХІХ – початку ХХ ст. українська релігійна лексика збагатилася новими відтінками значень, варіантами слів, що зумовлено процесом переходу богослужінь з церковнослов'янської мови на українську. Згаданий процес сприяв виникненню варіантності майже на всіх рівнях української мови (лексичному, фонетичному, граматичному, стилістичному), яку закріплено в сучасних лексикографічних джерелах та українських перекладах Біблії того часу [8, 18].

Серед імен Бога в Євангеліях натрапляємо на такі: *Бог, Господь, Син людський (чоловічий), Отець (Батько), Цар, Цар Юдейський (Цар Жидівський), Господь*. Указані назви, зазвичай, зберігають автентичку, хоча деякі – *Син людський (Син чоловічий), Цар Юдейський (Цар Жидівський), Отець (Батько)* зазнали трансформацій у деяких перекладах. Так, в українських перекладах Євангелій ХІХ століття П. Морачевського та П. Куліша послідовно вживається назва *Син Чоловічий*: «Отже, щоб ви знали, що *Син Чоловічеський* має силу на землі прощати гріхи, (тоді каже недужому) устань, візьми постіль свою та й іди до свого дому!» (Матв. 9: 6); «От же, щоб знали ви, що *Син чоловічий* мав власть на землі прощати гріхи, (тоді рече до розслабленого:) Устань, візьми постіль твою, та й іди до дому твого!» (Матв. 9: 6). В українських перекладах ХХ століття І. Огієнка, Р. Турконяка – *Син Людський*: «Але щоб ви знали, що прощати гріхи на землі має владу *Син Людський*, тож каже Він розслабленому: Уставай, візьми ложе своє, та й іди у свій дім!» (Матв. 9: 6); «Але щоб ви знали, що *Син Людський* має владу на землі відпускати гріхи, – каже спаралізованому: Встань, візьми своє ліжко і йди додому!» (Матв. 9: 6). Натомість у перекладі І. Хоменка

маємо *Син Чоловічий*. В українському мовному просторі ХІХ ст. лексемі *чоловічий* відповідало два значення: 1) 'пов'язаний з людиною'; 2) 'пов'язаний з чоловіком'. Ці значення фіксуються у Словарі української мови за ред. Б. Грінченка (СУМ Грінч., IV, 469), у російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки (УС, 879), німецько-українському словнику Є. Желехівського та С. Недільського (Желех., II, 1075). В українській мові ХХ ст. лексема *чоловічий* звужує свої значення до позначення лише чоловічої статі, виокремлюючи при цьому низку похідних від цього значення: 1. Прикм. до чоловік. // Який виконується чоловіком, чоловіками; Призначений для чоловіка, чоловіків; // Належний чоловікові, чоловікам. 2. Такий, як у чоловіків, властивий чоловікам. 3. Який стосується чоловічої статі, характеризує її. 4. *заст.* Людський (СУМ, XI, 350). Як бачимо, значення 'пов'язаний з людиною' втрачається і є застарілим на сучасному етапі. Про це свідчать дані лексикографічних джерел (СУМ, XI, 350). Це ж джерело зберігає за лексемою *чоловік* також значення 'людина' без жодних позначень, що є, очевидно, не цілком правильно.

Лексема *чоловік* (від неї утворено прикметник *чоловічий*) праслов'янського походження. В українську мову запозичена зі старослов'янської зі значенням 'людина'. Таке значення зберігається протягом ХІ – ХV століть (Срезн., III, 1492 – 1493; ССУМ, II, 533). Згодом у ХVІ ст. це слово в українській мові розширило своє значення, виражаючи також значення 'чоловічої статі', поступово втрачаючи первинне. Сьогодні ми спостерігаємо витіснення первинного значення цього слова, тоді як вторинне значення розширює свою семантику. Власне закономірною виглядає Назва Бога – *Син Чоловічий* у перекладах П. Морачевського й П. Куліша, природним ж для перекладів у І. Огієнка, Р. Турко-няка є назва – *Син Людський*, хоча ця логічність порушується в українському перекладі І. Хоменка: тут уживається послідовно назва *Син Чоловічий*.

Лексеми *отець* у більшості українських перекладів Біблії номінує першу особу Трійці, тоді як лексема *батько* – батьківство як кровного родича, предка. Проте в українському перекладі Біблії П. Куліша–І. Пулюя–І. Нечуя-Левицького назва *отець* вживається й в профанному значенні («Ви від *отця* диявола, й хотіння *отця* вашого диявола хочете робити. Той був душогубцем з почину; й в правді не встояв; бо нема правди в йому. Коли говорить брехню, із свого говорить; бо він брехун і *отець* її» (Йоан. 8: 44). Поодинокі в такому ж значенні зафіксовані це слово й у перекладах Євангелій П. Морачевського («Одповіли і сказали Йому: *отець* наш Авраам. Говорить їм Ісус: як би ви були діти Авраамові, І то діла Авраамові робили б» (Йоан. 8: 39).

Звертання до Бога «Отче» («Отець») є особливою формою, зміст якого кодифікується Біблією: «І не називайте нікого *отцем* на землі, бо один вам Отець, що на небі». Лише в одному випадку лексема *батько* об'єктивує Бога у Біблії Огієнка, що, вірогідно, не є функціонально зумовлено: «Чи тим віддасте Господові, народе нікчемний й немудрий? Чи ж не він *батько* твій, твій Творець? Він тебе вчинив, і Він міцно поставив тебе» (Повт. 32: 6). Лексема *батько* експлікує плотську спорідненість, яка актуалізується через віру, а не через

походження, тому «погани співспадкоємці, і одне тіло, і співучасники його обітниць в Христі Ісуса через Євангелію» (Еф. 3: 6). У сучасному перекладі Р. Турконяка цю біблійну кодифікацію порушено.

Як зазначають дослідники, в українському перекладі Біблії Р. Турконяка уніфіковані і план змісту, і експонент; злиття двох функціонально і стилістично різних лексем *отець* і *батько* в одну лексему *батько*, особливо на рівні сакрального дискурсу, не є, очевидно, правильним (пор. «Тож будьте досконалі, як досконалий ваш *Батько* Небесний» (Мв. 5: 48), «Отже, йдіть і вчіть усі народи, хрестячи їх в ім'я *Батька*, і Сина, і Святого Духа» (Мв. 28: 18), «Знаєш заповіді: не вбивай, не чини перелюбу, не крадь, не свідчи неправдиво, не кривдь, шануй свого батька та *матір*» (Мк. 10: 19) [6, 169]. Все ж у згаданому перекладі знаходимо єдиний випадок функціонування лексеми *отець*, щоправда, не як назви Бога («Благословенне прийдеши царство *отця* нашого, Давида! Осанна на висотах!» (Мар.11: 10).

Українська мова протягом своєї історії зберігає сему сакральності у слові *отець*, яке виступає синонімічним корелятом (атрибутом) щодо священиків, пророків, священних та святих осіб і, зрозуміло, є назвою першої іпостасі триєдиного Бога.

Одним із Божих імен є словосполучка *Цар Юдейський* (*Цар Жидівський*). Проілюструємо це прикладами з досліджуваних Біблій. Для перекладу П. Морачевського, І. Огієнка, І. Хоменка, Р. Турконяка характерна назва *Цар Юдейський* («Та й кажуть: де народжений *Царь Іудейський*? бо ми бачили звізду Його на сході, і прийшли поклонитися Йому» (Матв. 2: 2); «І питали: Де народжений *Цар Юдейський*? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому» (Матв. 2: 2); «Де *Цар юдейський*, що народився? Бо ми бачили Його зірку на сході і прийшли Йому поклонитися» (Матв. 2: 2); «І спитали: «Де *цар юдейський*, що оце народився? Бо ми бачили його зорю на сході й прийшли йому поклонитись» (Матв. 2: 2). Лише переклад П. Куліша–І. Пулюя–І. Нечуя-Левицького подає ймення Господне як *Цар Жидівський*: «Говорячи: Де народжений *цар Жидівський*? бачили бо ми зорю його на сході, й прийшли поклонитись йому» (Матв. 2: 2). Символічно, що ці назви Ісуса Христа супроводжували Його земне життя й згадуються при народженні та смерті (при розп'ятті на Хресті). Звертаємо увагу на те, що інший переклад, здійснений в приблизно в цей же час П. Морачевським, передає ім'я Господа в інший спосіб. Чому все-таки спостерігається така лексична варіантність? Уже в давньоукраїнський період ці дві назви використовувалися паралельно. Так, в Остромировому Євангелії (1076) натрапляємо на використання назви *Цар Юдейський* (орфографію тут і далі подаємо сучасну), натомість у Юрієвому євангелії (1119 – 1128) маємо *Цар Жидівський*. Словник староукраїнської мови XIV – XV століть подає лише прикметник *жидівський* (ССУМ, I, 362), хоча іменник *юдей* в цьому джерелі фіксується. Мовознавці при укладанні згаданого словника не використовували релігійних текстів, тому достовірність відсутності слова *іудейський* в цьому періоді сумнівна. У літописі Самовидця – пам'ятці кінця XVII ст. – маємо тільки слово

жидівський. Для ХІХ століття характерні назви *жидівський* та *їудейський*. Так, німецько-український словник Є. Желехівського та С. Недільського подає лише прикметник *жидівський* (Желех., I, 222), у Словнику української мови за редакцією Б. Грінченка зафіксовані лексеми *жидівський* (СУМ Грінч., I, 109) та *юдейський* (СУМ Грінч., IV, 531), в іншому джерелі цього періоду тільки слово *жидівський* (УС, 245). У ХХ столітті домінує функціонування лексеми *юдейський* (РУС, 281). На сучасному етапі спостерігаємо тенденцію до витіснення слова *жидівський* з ужитку. Так, СУМ фіксує лише лексему *юдейський* та її фонетичний варіант *їудейський* (СУМ, XI, 612).

Висновки. Божі імена становлять ядрну зону біблійного тексту і їхня незмінність, консервативність свідчить про відносну замкненість релігійного стилю, консервативність (догматичність), головню – тенденцію до архаїзації, що певним чином корелює з усталеністю християнських догматів. Наявність лексичних варіантів Божих імен *Син Людський (Чоловічий), Отець (Батько), Цар Юдейський (Цар Жидівський)* – свідчення впливу норм української літературної мови, характерних для різних історичних періодів.

Література

1. Біблія (четвертий повний переклад з давньогрецької мови) / [пер. ієромонаха о. Рафаїла (Романа Турконяка)]. – Українське Біблійне Товариство. – 2011 р.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [пер. проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство. – 2012 р.
3. Дзера О. В. Історія українських перекладів Святого Письма / О. В. Дзера ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка // Іноземна філологія : [укр. наук. зб.]. – Вип. 127. – Ч. 2. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – С. 214–222.
4. Євангеліє / [пер. Пилипа Морачевського] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua.1863p>.
5. Іларіон, митр. Біблія – найперше джерело для вивчення своєї літературної мови / Митр. Іларіон // Віра і культура. – 1958. – Ч. 6 (66). – С. 13–17.
6. Мацьків П. В. Українські переклади Біблії : семасіологічний аспект / П. В. Мацьків // Вісник Сумського державного університету : [зб. наук. праць]. Серія : Філологічні науки. – Суми, 2006. – № 11 (95). – С. 168–172.
7. Мороз Т. В. Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Мороз. – Чернівці, 2007. – 20 с.
8. Німчук В. Українські переклади Святого Письма / Василь Німчук // Das Ukrainische als Kirchensprache (Українська мова в церквах). – Slavische Sprachgeschichte / Herausgegeben von Michael Moser. – Wien, 2005. – Band 1. – S. 15–64.
9. Огієнко І. Вимова біблійних імен / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1938. – № 9. – 337 с.
10. Огієнко І. Непорозуміння в перекладах Святого Письма / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1938. – № 11. – С. 385–400.
11. Огієнко І. Ритмічність мови Святого Письма / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1939. – № 10. – С. 225–239.

12. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / [пер. І. Хоменка]. – Ватикан : Editorial Verbo Divino, 1990.
13. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / [пер. П. Куліша, І. Левицького і І. Пулюя]. – К : Українське Біблійне Товариство, 2003.
14. Шевченко Л. Біблія і становлення української літературної мови / Лариса Шевченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 56–61.

References

1. Bibliia (chetverti povnyi pereklad z davnohretskoi movy) / [per. iieromonakha o. Rafaila (Romana Turkoniaka)]. – Ukrainse Bibliine Tovarystvo. – 2011 r.
2. Bibliia, abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu / [per. prof. Ivana Ohiiienka]. – K. : Ukrainse Bibliine Tovarystvo. – 2012 r.
3. Dzera O. V. Istoriia ukrainskykh perekladiv Sviatoho Pysma / O. V. Dzera ; Lvivskiy nats. un-t im. I. Franka // Inozemna filolohiia : [ukr. nauk. zb.]. – Vyp. 127. – Ch. 2. – Lviv : Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 2014. – S. 214–222.
4. Ievanheliie / [per. Pylypa Morachevskoho] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.parafia.org.ua>. 1863p.
5. Ilarion, mytr. Bibliia – naipershe dzherelo dlia vyvchennia svoiei literaturnoi movy / Mytr. Ilarion // Vira i kultura. – 1958. – Ch. 6 (66). – S. 13–17.
6. Matskiv P. V. Ukrainski pereklady Biblii : semasiolohichniy aspekt / P. V. Matskiv // Visnyk Sumskoho derzhavnogo universytetu : [zb. nauk. prats]. Seriia : Filolohichni nauky. – Sumy, 2006. – № 11 (95). – S. 168–172.
7. Moroz T. V. Leksyka perekladiv knyh Sviatoho Pysma u konteksti rozvytku ukrainskoi literaturnoi movy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova» / T. V. Moroz. – Chernivtsi, 2007. – 20 s.
8. Nimchuk V. Ukrainski pereklady Sviatoho Pysma / Vasyl Nimchuk // Das Ukrainische als Kirchensprache (Ukrainska mova v tserkvakh). – Siavische Sprachgeschichte / Herausgegeben von Michael Moser. – Wien, 2005. – Band 1. – S. 15–64.
9. Ohiiienko I. Vymova bibliinykh imen / Ivan Ohiiienko // Ridna mova. – 1938. – № 9. – 337 s.
10. Ohiiienko I. Neporozuminnia v perekladakh Sviatoho Pysma / Ivan Ohiiienko // Ridna mova. – 1938. – № 11. – S. 385–400.
11. Ohiiienko I. Rytmichnist movy Sviatoho Pysma / Ivan Ohiiienko // Ridna mova. – 1939. – № 10. – S. 225–239.
12. Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu / [per. I. Khomenka]. – Vatykan : Editorial Verbo Divino, 1990.
13. Sviate Pysmo Staroho i Novoho Zavitu / [per. P. Kulisha, I. Levytskoho i I. Puliuia]. – K. : Ukrainse Bibliine Tovarystvo, 2003.
14. Shevchenko L. Bibliia i stanovlennia ukrainskoi literaturnoi movy / Larysa Shevchenko // Movoznavstvo. – 2004. – № 5–6. – S. 56–61.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

СУМ Грінч. – Словарь української мови : у 4-х т. / [упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченка]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 : А–Ж. – 494 с. ; 1958. – Т. 2 : З–Н. – 573 с. ; 1959. – Т. 3 : О–П. – 506 с. ; 1959. – Т. 4 : Р–Я. – 563 с.

Желех. – Желеховський Є. Малоруско-німецький словар : у 2-х т. / Євгеній Желеховський, Софрон Недільський. – Мюнхен, 1982. – 1117 с.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

РУС – Російсько-український словник : у 4-х томах. Т. I. (А–Ж) / [редактори : В. Ганцов, Г. Голоскевич та М. Грінченкова]. – К. : Червоний шлях, 1924. – 290 с.

УС – Словарь російсько-український / [зібрані і впорядкували М. Уманець (М. Комаров) і А. Спілка]. – Львів : 3 друк. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1893. – Т. I–IV.

Битвин Татьяна. Особенности функционирования теонимов в украинских переводах Библии XIX – XX веков. *Стаття посвящена семантичному аналізу Божьих имен в украинских переводах Библии XIX – XX веков (П. Морачевского, П. Кулиша–И. Пулюя–И. Нечуя-Левицкого, И. Огиенко, И. Хоменко, Р. Турконяка). Рассмотрены варианты Божьи имена: Син Людський (Чоловічий), Отець (Батько), Цар Юдейський (Цар Жидівський) в диахронном аспекте, прослежены их значения на основании лексикографических источников на протяжении различных этапов функционирования украинского языка (с XI по XXI вв.).*

Ключевые слова: теоним, Библия, диахрония, вариантность, перевод.

Bytvyn Tatiana. Peculiarities of theonym usage in the Ukrainian translations of the Bible in the XIX – XXth centuries. *The article is devoted to the semantic analysis of God's names in the Ukrainian translations of the Bible of the XIX – XXth centuries (by P. Marachevskyi, P. Kulish–I. Puliui–I. Nechuy-Levytskyi, I. Ohienko, I. Khomenko, R. Turkonyak). Various God's names (Син Людський (Чоловічий), Отець (Батько), Цар Юдейський (Цар Жидівський)) are considered in the diachronic aspect, their traces are looked into on the basis of lexicographic sources throughout the various stages of the functioning of the Ukrainian language (from the XI to XXI centuries).*

Key words: theonym, the Bible, diachrony, variation, translation.